

ОСОБЛИВОСТІ ДЕНДИЗМУ ОСКАРА ВАЙЛДА: ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Галина Деркач

кандидат філологічних наук
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
UDC: 821.111

ABSTRACT

The article outlines the conception of dandyism of the fin de siècle. The features of Oscar Wilde dandyism are determined and the political component of it, as the opposition to the Victorian society is analyzed.

Key words: Oscar Wilde, dandyism, political vector, Victorian Society.

У статті окреслено сутність дендизму періоду fin de siècle. Визначено особливості дендизму Оскара Вайлда та проаналізовано його політичну складову як протистояння вікторіанському суспільству.

Ключові слова: Оскар Вайлд, дендизм, політичний вектор, вікторіанське суспільство.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.

Шарль Бодлер стверджував, що дендизм з'являється переважно в перехідні епохи, коли демократія ще не досягла справжньої могутності, а аристократія лише частково втратила гідність і ґрунт під ногами [1, с. 306]. Дендизм кінця 1800-х докорінно відрізнявся від двох попередніх епох і сприймався як своєрідний бунт, «...останній порив героїзму в період присмерку» [3]. Найяскравішим представником цього періоду вважається Оскар Вайлд — естет і денді, який шокує вікторіанське суспільство й ламає його стереотипи своїм способом життя і літературними творами, утверджує новий тип художньої свідомості. Дендизм О. Вайлда включав три елементи — тривекторним був конфлікт письменника з англійським суспільством: естетичним, із характерним для нього «нарцисизмом» та відповідними манерами, стилем і тоном королівської Англії (С. Келлоуей [10]), етичним, чи моральним (гомосексуалізм О. Вайлда) та політичним (ірландське походження та ментальність письменника). Ця стаття присвячена політичній складовій дендизму Оскара Вайлда, складовій, що інтерпретується термінами протесту, провокацій, політичної незгоди, де денді це – «*agent provocateur, terrorist by another name*»¹ [16].

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ.

До проблеми дослідження феномена О. Вайлда та його творчої спадщини зверталося не одне покоління дослідників. Англомовну критичну та наукову літературу можна розділити на дві групи. До першої належать джерела, що базувалися на фактах і подіях із життя письменника, його філософських та естетичних поглядах і дендизмі та стали основою низки біографій та мемуарів (П. Акройд, М. Гайд, Ф. Гарріс, В. Голланд, Р. Еллман, Ж. де Ланглад, Х. Пірсон, А. Ренсом, Р. Шерард). До другої — наукові прочитання творчо-

¹ Провокатор, свого роду «терорист»

го доробку митця в ракурсі різних напрямів ХХ ст. та парадигм «Вайлд і гей-культура» (Дж. Деллімор, А. Сінфілд), «Вайлд і культура споживання» (Р. Генє, К. Лесьяк); а також у комплексних дослідженнях (А. Верті, П. Ребі, Я. Смолл). Дослідженням теми «Вайлд-ірландець» займалися Дж. МакКормак, Р. Пайн, С. Сігель та інші. Творчість О. Вайлда в парадигмі *The Irish Wilde* вивчали Д. Коклі, В. Голд, Д. Апчерч та інші.

Мета статті – окреслення сутності дендизму кінця ХІХ ст.; визначення особливостей дендизму Оскара Вайлда; осмислення політичної складової дендизму англійського письменника ірландського походження О. Вайлда.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ.

Дендизм О. Вайлда ламав усі стандарти поведінки у вікторіанському суспільстві. Його блискучий зовнішній вигляд поєднувався з внутрішнім «байронівським» дендизмом, описаним одним з класиків літератури: «Нерозумно підводити дендизм до перебільшеної пристрасті до вбрання та зовнішньої елегантності. Для істинного денді усі ці матеріальні атрибути — лише символ аристократичної переваги його духу. ... як би не називалися ці люди — чепурунами, франтами, світськими левами чи денді, — усі вони схожі за своєю сутністю. Усі вони є причетними до протесту і бунту, усі є втіленням найкращої сторони людської гордості — доволі рідкісної в наш час потреби боротися з банальністю та використовувати її...» [1, с. 303-306].

«Поки ви не зрозумієте, що Оскар Вайлд є ірландцем знову і знову, ви ніколи не матимете уявлення про його справжню природу», — згадував про О. Вайлда його злий фатум лорд Алфред Дуглас [12, с. 93]. Сам же письменник про себе казав: «Будучи французом за покликом серця, по крові я ірландець, приречений англійцям говорити мовою Шекспіра» [4, с. 106]. Свою «ірландськість» Оскар Вайлд виявляв у відстоюванні ірландської самоуправи аж до її автономії, а також у звеличенні ірландців/кельтів та їхньої ролі в історії, літературі, культурі та мистецтві Англії та Європи.

Зі слів М. Арнолда, ірландці мали у своїй природі більше схожості з англійським вищим класом, аніж з працелюбним, процвітаючим та непохитним середнім класом [8, с. 472]. Якщо в Ірландії аристократичні англо-ірландські родичі О. Вайлда вважалися «дивними і підозрілими» англійцями — прихильниками ворожого Британського режиму, то в Англії Вайлд був «дивним і підозрілим» ірландцем — «більш ірландським», аніж самі ірландці. «Неочікуваний кут бачення речей, «чужорідність», непослідовність у способі мислення, підозрілий ірландський акцент, незнайомі та нестандартні повороти у висловлюваннях..., його риси не були звичайними, і ми, його близькі друзі не судили його за звичайними стандартами...», — такі були університетські спогади про нього [22, с. 220]. З одного боку, О. Вайлд непримиренно перебував поза англійським суспільством, бо шокував своєю «іншістю», і протистояв йому все своє життя. З іншого боку, він був поза ірландським світом, який більше став його менталітетом, аніж домівкою. Отже, О. Вайлд був «стороннім» як в Англії, так і в Ірландії [17, с. 96-97]. І хоча за своїм походженням, становищем, релігією та освітою він був віддалений від більшості ірландців, це є саме ті аспекти, які роблять питання його національної тотожності особливим.

Повне ім'я письменника — Оскар Фінгал О'Флаерті Віллз Вайлд. «Вона (моя мама) і мій батько заповіли мені ім'я, яке було благородним в історії моєї власної країни», — писав митець [18, с. 246]. Оскар та Фінгал — герої знаменитих «Поем Оссіана» Джеймса Макферсона. За легендою, «володар мечів» Оскар, був внуком хороброго ватажка каледонців, короля Фінгала та сином легендарного воїна і «барда минулих літ» Оссіана. Дж. Макферсон, пишучи про свою рідну Шотландію, звертався до саг і переказів, складених на теренах «зеленого Еріна», — так в давнину називали Ірландію. Ім'я О'Флаерті походило від *O'Flaithbheartaigh* — імені кельтських володарів західного Коннахта і було дане на знак поваги до сімейства графства Голлвей, по батьковій лінії. Пристрасть батька до минулого Ірландії та патріотичні кампанії матері — внучатої племінниці Чарльза Роберта Метьюріна, автора роману «Мельмот-бурлака» (Мельмот — таке ім'я О. Вайлд узяв собі після звільнення з в'язниці) формували політичну свідомість Оскара з дитинства. У 1864 році, коли йому було лише десять років, він і його старший брат Віллі отримали в дарунок

від матері по збірці авторської революційної поезії. Вірш «До Ірландії» містив таку посвяту синам: «Я їх навчила говорити слово «Батьківщина» без остраху і, якщо потрібно, загинути за неї без вагань» [6, с. 19]. Своїх синів Оскар Вайлд також виховував в патріотичному дусі – він співав їм ірландські пісні та розповідав легенди про великого сумного Коропа, який ніколи не піднімався з дна озера Лох-Корриб. І лише ірландські пісні, яких він навчився від батька, могли примусити його залишити глибини озера.

У 1882 — 1883 роках О. Вайлд відвідав Північну Америку з лекційним турне. Його тепло зустрічали ірландські емігранти, які залишили свою батьківщину, рятуючись від неврожаю та голоду. О. Вайлд був представлений як «син однієї з найблагородніших дочок Ірландії — тієї, котра в буремному 1848 році силою свого пера і величними поривами багато зробила, щоби полум'я патріотизму горіло яскравіше» [13, с. 227]. Місцева газета *The Daily Globe* (18.03.1882) описала святкування Дня Св. Патрика — Патрона Ірландії — в Соборі Св. Павла, процитувавши виступ О. Вайлда, який назвав ірландську націю «найбільш аристократичною в Європі»: «Ваші теплі слова про справу моєї матері щодо ірландської проблеми до глибини душі зворушили мене... Колись, ще до часів Генріха II, Ірландія випереджувала всі народи в мистецтві, науці та загальному інтелекті. Але з приходом англійців ірландському мистецтву прийшов край і воно припинило своє існування більш ніж на сім століть. Насправді я радий, що мистецтво померло, бо воно не може процвітати під гнітом тирана. Але як імпульс, як спонукання, мистецтво живе, ... воно в кожному дзюрчанні струмка, ... у всезагальному схиланні перед великими ірландцями минулого» [26]. На завершення автор статті зазначив, що містер О. Вайлд виступив за ірландську автономію.

О. Вайлд відстоював ірландську культуру й у своїй четвертій лекції «Ірландські поети 1848 року», прочитаній на берегах Атлантики. Згадавши поетів старшого покоління (Сміта О'Брайена, Джона Мітчелла, Чарлза Гавана Даффі), які були частими гостями в його родинному домі, та своїх сучасників (Самюела Фергюсона, Проктера Браяна Волтера та ін.), він наголосив на їхній спільній мрії — боротьбі за незалежність Ірландії. Ще один фрагмент із цієї лекції Вайлда стосувався використання англійської мови в Ірландії: «Я не знаю нічого більш прекраснішого чи більш характерного для кельтського генія, ніж блискучий артистичний дух, за допомогою якого ми адаптувалися до англійської мови. Саксонці забрали наші землі і виснажили їх, ми взяли їхню мову і збагатили її» [19, с. 50].

Повернувшись до Лондона, О. Вайлд розпочинає журналістську діяльність. Обіймаючи посаду редактора в кількох часописах, він не приховує своєї відданості Ірландії та критикує будь-яку публікацію, що заперечує чи спрощує питання ірландської автономії. В одному з номерів *Pall Mall Gazette* він рецензує працю свого колишнього вчителя з Триніті Коледж, містера Дж. П. Маґаффі. Ще під час навчання О. Вайлда їхні політичні погляди сильно різнилися: «куратор був торі й заперечував самоуправу Ірландії, учень був противником торі і націоналістом» [6, с. 45]. У книзі «Greek Life and Thought: From the Age of Alexander to the Roman Conquest» Дж. Маґаффі «зазіхнув» на стародавню Грецію та сучасну Ірландію — дві найсвятіші для О. Вайлда теми. Він зневажливо висловився про можливість самоврядування в Ірландії саме в той момент, коли це питання вирішувалося.

Ще одна стаття на захист Ірландії з'явилася 13 квітня 1889 року на шпальтах *Pall Mall Budget*. Це була рецензія на роман «The Two Chiefs of Dunday» відомого на той час історика, професора Оксфордського університету Дж. Фроуда. В основу твору автор поклав історичні події в Ірландії XVIII століття. Назвавши свою рецензію «Mr. Froude Blue Book», Вайлд прирівнює твір Фроуда до т.зв. «Blue Books» — збірника офіційних документів і стенограм, які є «загалом нудними, за винятком «Blue Books» Ірландії, оскільки в них записана одна з найбільших трагедій сучасної Європи» [23, с. 3]. О. Вайлд не залишив без критики ані сам твір, ані політику Британського уряду щодо ірландського питання. Назвавши роман «наслідком роботи урядової комісії», він додав, що Англія вписала звинувачення проти себе самої та показала історію власної ганьби: «Якщо упродовж останнього століття вона намагалася зухвало керувати Ірландією, підсилюючи свою зневагу нетерпимістю до нації та упередженням до релігії, то вона прагнула панувати в ній протягом цього століття безглуздістю, що дратувала добрими намірами» [23, с. 3]. На завершення він стверджує,

що, хоч і є люди, які вирішують ірландське питання без участі ірландців, Ірландія — це країна, з якою потрібно рахуватися не лише в Старому, а й у Новому Світі.

Про патріотичні погляди О. Вайлда можна було дізнатися не лише з редагованих ним часописів. У 1890 році, відстоюючи моральність «Портрета Доріана Грея», Вайлд нарікав на неправильну логіку газети *The Scots Observer*, адже критики його творчості прагнули, щоби «мірилом якості мистецтва була політична платформа автора, а також те, що знеславлення митця є обов'язком будь-кого, чиї погляди щодо керування Ірландією різняться від поглядів митця» [25, с. 332-333]. А в серпневому номері журналу *The Weekly Sun* (1894) було надруковано патріотичний вірш «The Shamrock»¹ за підписом «Оскар Вайлд». О. Вайлд опротестував своє авторство кількома статтями і зажадав пояснень з боку газети, на що помічник редактора відповів: «даний вірш був переповнений духом чистого й екзальтованого патріотизму і тому ми прийняли його за ранню поезію містера Вайлда» [20, с. 164-166].

Коли навколо літературних творів О. Вайлда починали точитися дискусії, то відразу наголошувалося на його ірландському корінні. У 1892 році драма О. Вайлда «Саломея» перебувала на цензурі в лорда Чамберлейна. О. Вайлд був настільки розгніваний щодо заборони постановки і правок мови тексту, що погрожував прийняттям французького громадянства, наголосивши «Я не англієць. Я — ірландець — а це геть інша річ» [15, с. 140]. Преса одразу ж відреагувала на цю заяву. Журнал *Punch* опублікував кілька карикатур та епіграм, а південноафриканська газета *The South African Empire* (9.06.1892) повідомляла в колоніях про цю полеміку, підкресливши: «Між іншим, Оскар Вайлд не є англійцем, він — ірландець» [21, с. 25]. Художник Макс Бірбон у листі до Реджі Тернера описав картину, яку він намалював би за слідами цих подій з «Саломеєю» [15, с. 141]. Вона б називалася «Сучасна Саломея». Дочка Місіс Гранді² на святкуванні виконує танець перед гостями. Зачарований Король обіцяє виконати будь-яке її бажання. Після розмови з матір'ю вона вимагає голову «Оскара-віршомаза» на тарелі. Голову приносить лорд Чамберлейн. Такий, на перший погляд, сатиричний сюжет повністю віддзеркалює «порахунки» буржуазного суспільства з письменником.

Працюючи редактором жіночого журналу *The Woman's World*, О. Вайлд продовжував полеміку щодо ірландського самоврядування. Погляди дописувачок часопису часто доповнювали естетичні та політичні вподобання його редактора. У січні 1899 року він надрукував доволі різке політичне звернення М. Сандгерст щодо праці жінок в політиці, яке містило низку провокуючих запитань на кшталт: Чи не була Ірландія з її правдивими інтересами принесена в жертву фальшивій короткозорій практичності та непринциповості, у жертву англійській упередженості, вузьким ідеям англійського матеріального процвітання? Чи можна виправдати тиранічне ставлення однієї нації до іншої? [21, с. 25] Як редактор О. Вайлд часто залучав до дискусії такі висловлювання своїх дописувачок. Підписуючись псевдонімом *Oxoniensis* або друкуючись анонімно, він провокував дискусію та висловлював свою точку зору як пересічний читач. На сторінках цього журналу також публікувалися «Ірландські сільські легенди» леді Вайлд — матері письменника.

У своєму есе «On the Study of Celtic Literature» (1867) М. Арнолд назвав кельтські мови *a badge of the beaten race*³ та застосував термін «кельтський дух» у контексті протистояння домінуючій етиці пуританства та філістерства в англійському суспільстві [7]. Цей термін пізніше почали вживати в описі стосунків британської (як панівної) та ірландської культур, особливо в рамках розвинутої Єйтсом теми «Кельтські елементи в літературі». О. Вайлд називав «поетичними кельтами» не лише ірландців, а й шотландців, валлійців й

¹ *Shamrock* в пер. з англ. — трилисник — символ Ірландії

² Місіс Гранді — популярний збірний образ вікторіанської Англії

³ ознака пригнобленої раси

усіх тих, хто протистояв «недалеким англосаксам» (вислів О. Вайлда) і поділяв його політичні погляди. Він підтримував тісні зв'язки з Б. Шоу, Б. Ейтсом та іншими ірландцями. У 1891 році часопис *Fortnightly Review* одночасно надрукував есе «The Celt in English Art» («Кельти в англійському мистецтві») Гранта Аллена та «The Soul of Man Under Socialism» («Душа людини за соціалізму») Оскара Вайлда. Захоплений О. Вайлд негайно відреагував листом до Г. Аллена і, назвавши його кельтом, високо оцінив представлене «грандіозне твердження про той кельтський дух в мистецтві, який пророкував Арнольд, але не зумів його так науково подати» [14, с. 2-3].

Оскар Вайлд часто пропонував запровадити так звані *celtic dinners* (кельтські вечери), аби заявити про себе та показати «цим нудним англам і тевтонцям, якою расою ми є і як ми пишаємося тим, що належимо до цієї раси» [14, с. 5]. Він звирявся Б. Шоу, зазначаючи, що «Англія — це земля інтелектуальних туманів, але Ви зробили багато, щоб очистити це повітря: ми обидва є кельтами і мені приємно думати, що ми є друзями» [4, с. 120]. Письменник і публіцист Дж. Честертон писав, що Бернард Шоу відкрив Англію як «чужинець, як загарбник, як переможець. Іншими словами, він відкрив Англію як ірландець» [11, с. 83]. Оскар Вайлд також відкрив Англію як ірландець, кинувши виклик англійському суспільству. Він поєднав найкращі досягнення англійської культурної традиції з особливостями ірландського художнього мислення, щоб атакувати «ворога» зсередини. Ірландські сучасники О. Вайлда були переконані, що англійці не зрозуміють його дотепності. Рецензуючи оповідання Вайлда «Злочин Лорда Артура Севіла», Ейтс-ірландець так писав про Вайлда-ірландця для своїх співвітчизників: «... у його житті та творах я бачу непомірну кельтську кампанію проти англосаксонської безглуздості» [9, с. 110-111].

Виступаючи за зміни в системі покарань у в'язницях, Вайлд наголошував, що всі, хто порушує проблему тюремної реформи в парламенті — кельти. У 1895 році Б. Шоу був серед тих, хто радив О. Вайлду залишити Англію, але лише Б.Шоу знав, що той цього не зробить: «Відмова відхилитися від суду була продиктована його надзвичайною ірландською гордістю», — писав він до Ф. Гарріса [5, с. 192], а пізніше додав: «Хоча за своєю культурою Вайлд був громадянином усіх цивілізованих столиць, у корені він був найбільш ірландським ірландцем» [15, с. 37].

Політичний протест О. Вайлда також був помітним як у його поезії раннього періоду (вірші «Мільтону», «Theoretikos», «Taediumvitae», «Сад Ерота»), так і в останньому творі «Балада Редінгської в'язниці». І якщо у віршах він протистояв Британській імперії, то в есе «Душа людини за соціалізму» О. Вайлд відстоював свободу людини в глобальному масштабі.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК.

Отже, із вищесказаного, можемо стверджувати про існування політичного контексту в дендизмі англійського письменника ірландського походження з відкрито антиколоніальними підходами, художника-бунтаря, новатора, шукача Правди і Краси Оскара Вайлда. Безсумнівним також є той факт, що під час судових засідань 1895 року О. Вайлд становив швидше політичну загрозу британським правлячим колам, аніж естетичну чи навіть моральну, бо в розмовах про його поведінку тісно вплутувався британський уряд. Парадигма «The Irish Wilde» (Вайлд-ірландець) бере початок з 1980-х, і є порівняно новою, тому інтерпретація місця О. Вайлда в англо-ірландських стосунках потребує подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодлер Ш. Об искусстве / Ш. Бодлер ; [пер. с фр. Н. Столяровой, Л. Л. Липман; предисл. В. В. Левика; послесл. В. А. Мильчиной]. – М. : Искусство, 1986. – 422 с.
2. Деркач Г. С.: Творчість Оскара Вайлда в літературно-критичних (англійському, українському та російському) дискурсах: дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 / Деркач Галина Степанівна. – Тернопіль, 2012. – 237 с.

3. Манн О. Дендизм как консервативная форма жизни [Электронный ресурс] / О. Манн ; пер. с нем. А. Богомолов // Волшебная гора. – 1998. – №7. – Режим доступа: http://www.metakultura.ru/vgora/kulturol/ot_mann.htm
4. Уайльд О. Письма / Оскар Уайльд ; пер. с англ. В. Воронин, Л. Мотылева, Ю. Рознатовская [и др.]; [вст. ст. А. Образцова]. – М. : Аграф, 1997. – 416 с.
5. Шоу Б. Автобиографические заметки. Статьи. Письма / Бернард Шоу ; сост. А. Образцовой, Ю. Фридштейна. – М. : Радуга, 1989. – 496 с. – (XX век. Писатель и время).
6. Эллманн Р. Оскар Уайльд : биография / Ричард Эллманн ; пер с англ., составление аннотированного именного указателя Л. Мотылева. – М. : Изд-во Независимая Газета, 2000. – 688 с. – (Литературные биографии).
7. Arnold M. On the study of Celtic literature [Электронный ресурс] / Arnold M. –London : Smith, Elder and Co, [1867]. – Режим доступа : <http://www.sacred-texts.com/neu/celt/scl/scl00.htm>.
8. Arnold M. The Incompatibles, English Literature and Irish Politics / Arnold M. // The Complete Prose Works of Matthew Arnold / (ed. R. H. Super). –Ann Arbor : University of Michigan Press, [19--?]. – Vol. 9. – P. 472.
9. Beckson K. Oscar Wilde: The Critical Heritage / Beckson K. –London : Routledge & Kegan Paul Limited, 1970. – P. 110–111.
10. Calloway S. The Exquisite Life of Oscar Wilde / S. Calloway, D. Colvin. –London : Orion Media, 1997. – 112 p.
11. Chesterton G. K. George Bernard Show / Chesterton G. K. –London ; New York : [s. n.], 1910. – P. 83.
12. [Croft-Cooke R.](#) Bosie: The Story of Lord Alfred Douglas: His Friends and Enemies / Rupert Croft -Cooke —London : W. H. Allen, 1963. – 414 p.
13. Ellmann R. Oscar Wilde / Richard Ellmann. – London : Hamish Hamilton, 1987. – 632 p.
14. Haslam R. Oscar Wilde and the Imagination of the Celt / R. Haslam// Irish Studies Review. – 1995. – № 11[Oscar Wilde Special Issue]. – P. 2–5.
15. Hyde H. Montgomery. Oscar Wilde: A Biography / H. Montgomery Hyde. – London : Penguin Books, 1990. – 410 p.
16. McCormack J. Wilde the Irishman / J. McCormack.–London : Yale University Press, 1998. – 205 p.
17. McCormack J. Wilde's fiction(s) / J. McCormack//The Cambridge Companion to Oscar Wilde / Peter Raby (ed.). – Cambridge, 1997. – 307 p.
18. Pine R. The Thief of Reason: Oscar Wilde and Modern Ireland / R. Pine. – New York : St. Martin's Press, 1955. – 478 p.
19. O'Neil M. J. Irish Poets of the Nineteenth Century: Unpublished Lecture Notes of Oscar Wilde' / M. J. O'Neil// University Review. – 1955. – Vol. 1, No 4. – P. 50.
20. The Assistant Editor // Weekly Sun. – 1894. – Sept. 21. – P. 2.
21. Varty A. Preface to Oscar Wilde / A. Varty. – [S. l.] :Longman, 1998. – 247 p.
22. Ward W. Oscar Wilde: An Oxford Reminiscence / Ward W. // Son of Oscar Wilde / Vivian Holland. – Harmondsworth : Penguin, 1957. – P. 220.
23. Wilde O. Mr. Frouder's Blue Book / O. Wilde // Selected Journalism / ed. Anya Clayworth. –Oxford : Oxford UP, 2004. – P. 36–40.
24. Wilde Oscar. Selected Journalism / OscarWilde // Oxford World's Classics / ed. Anya Clayworth. – Oxford University Press. – 2004. – P. 23–27.
25. Wilde Oscar To the Editor of the Scots Observer [Электронный ресурс] / Oscar Wilde // Scots Observer. –1890. – N 8, August 16. – Режим доступа : <http://www.readbookonline.net/readOnline/9894/> [257]
26. Wilde Oscar on Irish Art [Электронный ресурс] // New Zealand Tablet. – 1882. – Rōrahi X, Putanga 477, 2 Pipiri. – Page 7.